

Załącznik
do uchwały Nr XXXVI/227/2013
Rady Powiatu Sztumskiego
z dnia 30 kwietnia 2013r.

***PROGRAM PRZECIWDZIAŁANIA PRZEMOCY W RODZINIE
ORAZ OCHRONY OFIAR PRZEMOCY W RODZINIE
W POWIECIE SZTUMSKIM NA LATA 2013 - 2017***

Sztum 2012

SPIS TREŚCI

Wstęp.....	3
I. Charakterystyka zjawiska przemocy	4
1. Cechy charakterystyczne przemocy	4
2. Rodzaje przemocy	5
3. Cykl przemocy	5
4. Mity i stereotypy na temat przemocy w rodzinie	6
5. Skutki przemocy	8
II. Diagnoza	9
1. Poziom ogólnopolski	10
2. Poziom województwa	11
3. Przemoc domowa w Powiecie Sztumskim	13
III. Cele programu	21
IV. Odbiorcy programu	22
V. Realizatorzy programu	22
VI. Monitoring, ewaluacja oraz zasady finansowania	23
VII. Wykaz aktów prawnych i bibliografia	23

Wstęp

Opracowany Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie oraz Ochrony Ofiar Przemocy w Rodzinie w Powiecie Sztumskim na lata 2013-2017 jest wykonaniem delegacji ustawowej zawartej w art. 6 ust. 3 pkt 1 ustawy z dnia 29 lipca 2005r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie.

Zakłada się, iż realizacja niniejszego Programu będzie stanowiła interdyscyplinarną strategię działań na rzecz zapobiegania i zwalczania przemocy domowej, realizowaną przez wszystkie instytucje i organizacje zobligowane do podejmowania działań w tym zakresie, zarówno na poziomie gmin, jak i powiatu.

Celem głównym Programu jest przeciwdziałanie przemocy, poprzez podniesienie skuteczności pomocy jej ofiarom, a także odpowiednie działania interwencyjne i korekcyjne wobec osób stosujących przemoc.

Realizacja celu głównego jest dopełnieniem zapisów Strategii Rozwiązywania Problemów Społecznych w Powiecie Sztumskim na lata 2009-2013, a mianowicie celu operacyjnego 3.7 Ograniczenie zjawiska przemocy w rodzinie oraz wykonaniem zadania zawartego w Powiatowym Programie Ochrony Zdrowia Psychicznego na lata 2013-2015.

Konstruując Program uwzględniono zasadnicze dane diagnostyczne dotyczące zjawiska przemocy w rodzinie pochodzące z instytucji pomocy społecznej, Policji oraz postulaty przedstawicieli tych instytucji.

Opracowany Program będzie stanowił wspólny strategiczny plan działań realizowany wielopłaszczyznowo, oczekuje się, że przyczyni się do usprawnienia systemu przeciwdziałania przemocy i ograniczy jego skutki.

I. Charakterystyka zjawiska przemocy

Przemoc jest zjawiskiem bardzo powszechnie spotykanym w życiu społecznym. Przemoc definiowana jest jako „nadużywanie siły, wykorzystanie przewagi fizycznej nad kimś dla osiągnięcia jakiś celów, użycie siły w celach przestępczych, gwałt, przymus, nacisk”.

Przemoc może mieć charakter instrumentalny (środek do realizacji określonych celów) lub bezinteresowny (szukanie zadowolenia w znęcaniu się nad innymi) oraz indywidualny lub zbiorowy.

Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie definiuje przemoc w rodzinie jako jednorazowe albo powtarzające się umyślne działanie lub zaniechanie naruszające prawa lub dobra osobiste osób najbliższych lub wspólnie zamieszkujących, w szczególności narażające te osoby na niebezpieczeństwo utraty życia, zdrowia, naruszające ich godność, nietykalność cielesną, wolność, w tym seksualną, powodujące szkody na ich zdrowiu fizycznym lub psychicznym, a także wywołujące cierpienia i krzywdy moralne u osób dotkniętych przemocą.

1. Cechy charakterystyczne przemocy

Wymieniamy następujące cechy przemocy:

- jest zawsze intencjonalna,
- przemocą jest naruszenie jakichś spraw i dóbr jednostki,
- przemocą jest także naruszenie praw dóbr jednostki, które umożliwia jej samoobronę,
- przemoc powoduje zawsze jakąś szkodę,
- przemoc lubi się powtarzać – często pierwszy akt przemocy jest dziełem przypadku – poczucia bezkarności,
- przemoc jest często rozpaczliwym zagłuszeniem poczucia niemocy,
- za przemoc odpowiedzialny jest sprawca, bez względu na to, co zrobiła ofiara,
- groźenie przemocą jest w istocie aktem przemocy,
- nie każda forma przemocy jest ścigana przez prawo.

2. Rodzaje przemocy

Przemoc w rodzinie, inaczej zwana przemocą domową może przybierać różne formy. Wyróżniamy następujące rodzaje przemocy:

- **przemoc fizyczna**- są to wszelkie działania polegające na użyciu siły i prowadzące do naruszenia nietykalności cielesnej, nieprzypadkowych urazów, zranień, stłuczeń, złamań czy zasinień,
- **przemoc psychiczna** – to umyślne działania wykorzystujące nie siłę fizyczną, lecz mechanizmy psychologiczne, powodujące zachwianie pozytywnego obrazu własnej osoby u ofiary, obniżenie u niej poczucia własnej wartości, pojawienie się stanów lękowych i nerwicowych,
- **przemoc seksualna** - polega na zmuszaniu osoby do aktywności seksualnej wbrew jej woli, kontynuowaniu aktywności seksualnej, gdy osoba nie jest w pełni świadoma, bez pytania o jej zgodę lub obawia się odmówić. Przymus może polegać na bezpośrednim użyciu siły fizycznej, ale także na groźbach użycia siły lub emocjonalnym szantażu. Przemoc seksualna współwystępuje z fizycznym i psychicznym znęcaniem się,
- **przemoc finansowa (ekonomiczna)** – np. utrzymywanie osoby zależnej w całkowitej zależności finansowej, zakazywanie pracy zawodowej, ograniczenie dostępu do wspólnych zasobów,
- **przemoc polegająca na osaczeniu**- np. ciągłe chodzenie za kimś, dzwonienie do niego w celu wyrządzenia mu krzywdy lub zastraszania,
- **przemoc w wymiarze społecznym**- zakazywanie osobie kontaktów z rodziną, przyjaciółmi, zabranianie wychodzenia z domu, upokarzanie jej w miejscach publicznych,
- **zaniedbywanie**- rozumiane jest jako niezapewnienie lub uniemożliwienie zaspokojenia podstawowych potrzeb. Naruszenie obowiązku do opieki ze strony bliskich, mogące polegać na niedostarczeniu pożywienia, leków, ubrania.

3. Cykl przemocy

Przemoc domowa rzadko jest czynem jednorazowym. Ma tendencję do powtarzania się według zauważalnej prawidłowości. Cykl przemocy składa się z następujących po sobie faz:

1. *faza narastającego napięcia* - jest to początek cyklu, który charakteryzuje się wzrostem napięcia i natężenia sytuacji konfliktowych,
2. *faza ostrej przemocy* - następuje wybuch gniewu i wyładowanie agresji,
3. *faza miodowego miesiąca* - jest to faza skruchy ze strony sprawcy, okazywaniu żalu, jednak bez specjalistycznej pomocy kończy się to nawrotem przemocy spowodowanym ponownym wzrostem napięcia sprawcy.

Najczęściej w fazie ostrej przemocy ofiary poszukują pomocy, wzywając Policję lub uciekając do schronisk. Natomiast w następnej fazie wycofują się z kontaktu z osobami udzielającymi pomocy, mając pozorne poczucie odzyskiwania kontroli nad sytuacją.

Zachowanie ofiar bywa czasem niezrozumiałe, irytujące, zniechęcające do pomagania. Często zmieniają zeznania, sprawiają wrażenie, że same nie wiedzą, czego chcą, raz chcą ukarania sprawcy, innym razem próbują ochraniać sprawcę i wycofują skargę. Ofiary przemocy cierpią na różnego rodzaju zaburzenia natury psychologicznej, popadają w depresję, niepokój, niekontrolowane wybuchy płaczu, śmiechu, agresji, niezrozumiałe zmiany decyzji, niepewność, nieuzasadnione reakcje lękowe, ciągłe poczucie zagrożenia. Trudno od nich oczekiwać racjonalnych zachowań, ponieważ ich umysłem rządzi cały czas strach przed sprawcą.

4. Mity i stereotypy na temat przemocy w rodzinie

Wiele osób w społeczeństwie nie reaguje na problem przemocy w rodzinie, wyrażając tym samym zgodę na przemoc. Jest to wynikiem funkcjonujących w świadomości społecznej mitów i stereotypów na temat przemocy, które pokazują fałszywy obraz problemu. Mity i stereotypy usprawiedliwiają stosowanie przemocy, służą do ukrycia czy zbagatelizowania problemu, przez co utrudniają prawidłowe reagowanie na akty brutalności czy okrucieństwa wobec bliskich. Wśród najczęściej spotykanych mitów i stereotypów na temat przemocy w rodzinie znajdują się następujące stwierdzenia:

Maltretowanie to tylko chwilowa utrata panowania nad swoim zachowaniem

Za tym stwierdzeniem kryje się przekonanie o incydentalnym charakterze przemocy. Z psychologicznego punktu widzenia bardziej możliwe jest jednak, że sprawca, który choć raz pozwolił sobie bezkarnie na zastosowanie przemocy, powtórzy ją w przyszłości, jeżeli znajdzie się w podobnej sytuacji.

Przemoc występuje tylko w środowiskach patologicznych

Przemoc przypisuje się głównie środowiskom patologicznym, głównie z powodu gdyż tam jej skutki są bardziej widoczne. Jednak przemoc zdarza się w każdej grupie społecznej, z porównywalną częstotliwością. Różnice środowiskowe dotyczą jedynie sposobu przejawiania przemocy, a nie jej natężenia. W rodzinach o niskim statusie częściej występuje stosowanie kar fizycznych i zaniedbywanie dziecka, a w rodzinach o wyższym statusie bardziej powszechne są kary psychiczne.

Popchnięcie, klaps, bicie pięścią nie jest niczym złym, nie jest przemocą, nie powoduje obrażeń, jest potrzebne w wychowaniu dzieci

Nawet najmniejsza forma aktywności ludzkiej zmierzająca do godzenia w czyjąś osobistą wolność jest aktem przemocy. Klapsy są sygnałem niedowładów komunikacyjnych pomiędzy rodzicem a dzieckiem i oznaką, że rodzice albo nie rozmawiają z dzieckiem, albo rozmawiają źle.

W 2011r. na zlecenie Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego przeprowadzono badanie diagnozujące sytuację osób doświadczających przemocy w województwie pomorskim. Badanie ujawniło istnienie stereotypowego podejścia do kwestii przemocy. Najpowszechniejszym podejściem w stosunku do zdarzeń przemocy jest niedostrzeżenie problemu, wynikające z przeświadczenia, że przemoc zachodząca w rodzinie jest prywatną sprawą, do której nikt nie powinien się wtrącać. Stereotypowe akty przemocy mają charakter agresji fizycznej i są spowodowane nadużywaniem alkoholu. Ofiara przemocy w powszechnym mniemaniu to osoba na różny sposób uzależniona od partnera, niezaradny życiowo członek rodziny patologicznej. Badanie pokazuje również, iż ofiarom dość często przypisuje się cechy stawiające je na gorszej pozycji, np. niższe wykształcenie, niekorzystny status zawodowy. Zjawisko przemocy wiąże się z małymi miastami lub wsiami. Przemoc jest także wiązana z szeroko rozumianym wykluczeniem społecznym- biedą, bezrobociem, patologiami.

Przeprowadzone badanie wykazało zatem, że sposób postrzegania zjawiska ma postać uproszczoną.

5. Skutki przemocy

Bezpośrednimi skutkami przemocy, które nazywa się objawami przemocy, są skutki najszybciej zauważalne, choć niekoniecznie łatwe do zauważenia. Każdy rodzaj przemocy pozostawia po sobie inny rodzaj objawów.

Objawy fizyczne to m.in.: sińce i obrzęki na twarzy, ramionach, klatce piersiowej, plecach, pod pachami, po wewnętrznej stronie ud i ramion; otarcia naskórka po wewnętrznych stronach kończyn, pod pachami, na żebrach i plecach; krwawe pręgi i regularne przebarwienia skóry na plecach, pośladkach, nogach, stopach, dłoniach, krwawe plamy na bieliźnie; nietypowe ślady po oparzeniach; rany cięte i klute szczególnie w okolicach innych niż stopy i dłonie; blizny na ciele; widoczna trudność w chodzeniu lub siadaniu; otwarte rany w nietypowych miejscach; częste złamania kości; ospałość, apatia, brak koncentracji; reakcje regresyjne; reakcje kompulsywne; skarżenie się na częste bóle głowy lub brzucha; konieczność częstego korzystania z ubikacji.

Do objawów emocjonalnych zaliczane są: wzrost napięcia emocjonalnego; wzmożona czujność, niezdolność do rozluźnienia; wzrost lęku, niepokoju; brak żywej reakcji w sytuacjach emotogennych (skaleczenie, bolesny zabieg medyczny); niska samoocena; poczucie odrzucenia; wycofanie, skłonność do izolacji; chroniczny smutek, depresja; wzrost natręctw, tików, przyruchów, itp.; zmienność nastroju; problemy w rozwoju poczucia własnej tożsamości.

Objawy społeczne są następujące: nieufność wobec innych; nieumiejętność nawiązywania kontaktu, podtrzymania więzi, pozyskania przyjaciół; wrogość; wzrost irytacji w przypadku różnych trudności, niekontrolowane wybuchy złości; wyuczona bezradność, nieumiejętność radzenia sobie z codziennymi zadaniami; spadek poczucia kompetencji. W przypadku dzieci objawami takimi są m.in.: bójkę z innymi dziećmi; zubożenie na karę; brak dystansu wobec dorosłych; uzależnienie od agresora; ucieczki z domu; bezinteresowne niszczenie przedmiotów, itp. Krzywdzone dziecko bardzo często, kiedy zacznie dorastać, sięga po alkohol lub dokonuje kradzieży.

Skutki długotrwałe, które są o wiele trudniejsze do zalecenia, czasami pozostające na bardzo długo w psychice ofiary. Należą do nich: mechanizm błędnego koła, uraz psychiczny, psychologiczna reakcja na uraz, stres pourazowy, bezradność wyuczona, efekt „psychologicznej pułapki”, i tzw. „syndrom sztokholmski”.

Skutki długotrwałe powodują największe spustoszenie w psychice człowieka, dlatego należą do najgorszych skutków przemocy. Nie oznacza to jednak, że skutki wymienione

wcześniej, nazywane też objawami, są mniej ważne. Są one bardzo istotne, zwłaszcza w rozpoznawaniu, że dzieje się coś złego. Dzięki znajomości tych objawów można zapobiegać kolejnemu złu. Rozpoznane skutki przemocy mogą doprowadzić do zlokalizowania jej przyczyn i dzięki temu, przyczynić się do przerwania błędnego koła.

II. Diagnoza

Zjawisko przemocy w rodzinie jest problemem trudnym do zdiagnozowania i od wielu lat jest traktowane, jako ważny problem społeczny. Próbą podjęcia celowych, zamierzonych oraz jednolitych działań na rzecz zapobiegania przemocy w rodzinie jest ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz. U. Nr 180, poz. 1493 z późn. zm.). Ustawa ta została uchwalona „w celu zwiększenia skuteczności przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz inicjowania i wspierania działań polegających na podnoszeniu świadomości społecznej w zakresie przyczyn i skutków przemocy w rodzinie”.

Rodzina to środowisko naturalne, do którego przynależność wynika z samego faktu urodzenia. Rodzina to najważniejsze środowisko w życiu człowieka, kształtujące jego osobowość, system wartości, poglądy oraz styl życia. W prawidłowo funkcjonującej rodzinie znaczącą rolę odgrywają wzajemne relacje pomiędzy jej członkami (rodzicami), oparte na wzajemnej akceptacji i zrozumieniu. W przypadku jakiegokolwiek nieprzewidzianej ingerencji w rodzinę następuje jej dezorganizacja. Prowadzi to do zachwiania jej stabilności a wówczas rodzina nie jest w stanie realizować swych podstawowych zadań. Role wewnątrzrodzinne ulegają zaburzeniu, łamane są reguły, a zachowania poszczególnych członków rodziny stają się coraz bardziej niezgodne z normami prawnymi i moralnymi. Występująca przemoc w rodzinie, jest doświadczeniem traumatycznym, którego skutkiem są zarówno bezpośrednie szkody na zdrowiu psychicznym i fizycznym, jak i poważne, długotrwałe problemy ujawniające się często dopiero w życiu dorosłym, jako konsekwencje przemocy doświadczanej w dzieciństwie.

Przemoc domowa to także poważny problem społeczny. Destrukcyjna siła niszczy cały system rodzinny, rozsadza go od wewnątrz, odbiera poczucie bezpieczeństwa i możliwość prawidłowego rozwoju najmłodszym jej członkom. Niezwalczona przemoc przybiera na sile, utrwała się i eskaluje niosąc negatywne konsekwencje zwłaszcza dla

uwikłanych w nią rodzin i dla całego społeczeństwa. Niezbędne jest, zatem podejmowanie właściwych działań mających na celu zapobieganie i zwalczanie przemocy w rodzinie.

Na terenie powiatu sztumskiego podejmowane są działania wspierające ofiary przemocy i przeciwdziałające jej. Przemoc domowa jest złożonym problemem, o którym ciężko mówić. Trudno jest także w sposób jednoznaczny określić wielkość zjawiska przemocy na terenie powiatu w związku z występowaniem przemocy ukrytej nieujętej w statystykach z powodu braku wiedzy na temat jej występowania. Każda z instytucji zajmujących się pomocą posiada własne odrębne dane zbierane na potrzeby sprawozdawczości, które zostały przedstawione w dalszej części programu.

1. Poziom ogólnopolski

Ogólnie dostępne wyniki badań prowadzonych w ostatnich latach w Polsce pozwalają szacować skalę zjawiska w następujący sposób (Diagnoza zjawiska przemocy w rodzinie w Polsce wobec kobiet i wobec mężczyzn. Część I – raport z badań ogólnopolskich. Wyniki badań TNS OBOP dla Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej Listopad 2010 r.) :

- wśród ogółu ofiar przemocy w rodzinie 39% stanowią mężczyźni, a 61% - kobiety. Kobiety stanowią największy odsetek ogółu ofiar w przypadku przemocy seksualnej w rodzinie (90%);
- wśród ogółu ofiar przemocy fizycznej w rodzinie 63% stanowią kobiety, a 37% - mężczyźni;
- wśród ogółu ofiar przemocy psychicznej w rodzinie 64% stanowią kobiety, a 36% - mężczyźni;
- wśród ogółu ofiar przemocy ekonomicznej w rodzinie 70% stanowią kobiety, a 30% - mężczyźni;
- z relacji badanych osób wynika, że 60% zna w swoim otoczeniu rodziny, w których kobieta doświadcza przemocy, a 32% zna rodziny, w których przemocy doznaje mężczyzna;
- osobami stosującymi przemoc w rodzinie są najczęściej współmałżonkowie i rodzice (niemal dwa razy częściej ojcowie niż matki). Sporadycznie mówi się o przemocy ze strony dziadków, (co zapewne wynika z coraz mniejszego udziału rodzin wielopokoleniowych wśród rodzin ogółem), częściej – ze strony dzieci (przy czym częściej ze strony synów niż córek), a jeszcze częściej – ze strony rodzeństwa (zwłaszcza braci);

- przemocy, niezależnie od jej formy, najczęściej towarzyszy alkohol (45% przypadków). W dalszej kolejności przemoc współwystępuje z brakiem pieniędzy (18%), problemami małżeńskimi (15%) i problemami w pracy (10%);
- wśród osób doświadczających przemocy pytanych o okoliczności towarzyszące przemocy w rodzinie mniej więcej jedna piąta (od 17% do 30% - w zależności od formy przemocy) mówiła, że do przemocy dochodziło „bez specjalnego powodu”, „bez pretekstu”;
- gdy dochodziło do przemocy, tylko 26% rodzin korzystało z pomocy jakiejś instytucji lub organizacji. Najczęściej korzystano z pomocy Policji (14%) oraz poradnictwa medycznego, psychologicznego, prawnego, socjalnego, rodzinnego i zawodowego (9%);

Wydaje się, że do przemocy w rodzinie, częściej dochodzi w tych rodzinach, w których pojawiają się jakieś problemy: przede wszystkim alkohol, ale nie tylko – także inne kłopoty, które spadają na rodziny: przede wszystkim problemy finansowe, ale także problemy rodzinne – najczęściej małżeńskie (rzadziej chodzi tu o chorobę czy śmierć kogoś z rodziny, sporadycznie pretekstem są też problemy szkolne dzieci, narkotyki), a także problemy związane z pracą (głównie problemy w pracy i utrata pracy). Jednocześnie nie zawsze musi wystąpić jakiś pretekst – w zależności od formy przemocy: od 14% do 30% w przypadku ofiar kobiet i od 20% do 25% w przypadku ofiar-mężczyzn przyznało, że w czasie, gdy dochodziło do przemocy w rodzinie, na zachowanie sprawcy nie miało wpływu nic szczególnego – przemoc pojawiała się „bezinteresownie”.

2. Poziom województwa

Skala zjawiska przemocy w rodzinie jest jednak dość trudna do zdiagnozowania z uwagi na złożoność form, jakie przybiera, ale także przez postawę samych osób doświadczających przemocy, które często z różnych przyczyn nie zgłaszają problemu odpowiednim służbom. Na podstawie dostępnych źródeł informacji można stwierdzić, że sytuacja w województwie pomorskim jest zbliżona do krajowej.

Badanie przeprowadzone na zlecenie Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Gdańsku wskazuje, iż zjawisko przemocy w rodzinie jest w opinii ponad połowy respondentów biorących udział w badaniu zjawiskiem raczej powszechnym bądź powszechnym. Nawet uwzględniając dość liczne przypadki niezdecydowania w wyrażeniu jednoznacznej opinii można powiedzieć, że jest to zjawisko, z którym odpowiednie służby muszą się mierzyć i będą zapewne musiały to robić w przeszłości.

Najprecyzyjniej i w najdłuższej perspektywie czasowej opisuje zjawisko przemocy w rodzinie, na terenie województwa pomorskiego statystyka prowadzona przez Policję. Z jej danych wynika, że w ostatnim dziesięcioleciu (2001-2011) przeprowadzono 404.917 interwencji domowych związanych z przemocą w rodzinie, co daje średnio ponad 40 tysięcy interwencji rocznie. W tym czasie Policja wszczęła 36.900 razy procedurę Niebieskich Kart w związku z domniemaniem przemocy w rodzinie (średnio: ok. 3700 NK rocznie). Liczba osób, zarejestrowanych przez pomorską Policję, jako pokrzywdzone przemocą w rodzinie wyniosła w ostatnim dziesięcioleciu: 58.235, z czego 34.746 to kobiety (60%), 3.873 to mężczyźni (7%), a 19.616 to osoby małoletnie (33%).

Najczęściej doświadczano przemocy psychicznej, z kolei śladowe wartości przybrało zjawisko przemocy seksualnej (w województwie pomorskim doświadczenia w tym względzie zadeklarowały jedynie kobiety). Liczba interwencji policyjnych w przypadku przemocy domowej na przestrzeni ostatniej dekady podlegała fluktuacjom – ich liczba w ostatnich latach jest wyraźnie wyższa.

Wzrosła także liczba wypełnianych Niebieskich Kart oraz, co niepokojące, liczba osób doświadczających przemocy wśród osób małoletnich. Zauważalny jest również wzrost liczby osób doświadczających przemocy mężczyzn, choć ofiarami nadal w znacznej części są kobiety. Mamy zatem do czynienia z powolnym odwracaniem stereotypów odwołujących się do roli płci w aktach przemocy. Ujawnione w ramach badań właściwości zjawiska pokazują ponadto, że najczęściej stosowana jest przemoc werbalna (obrażanie/znieważanie) oraz fizyczna. Dość powszechna jest także przemoc ekonomiczna.

W kontekście zjawisk towarzyszących przemocy w rodzinie wyraźnie najczęściej wskazywano alkoholizm oraz biedę i konflikty rodzinne. Są to, w opinii respondentów swoiste stymulatory zachowań agresywnych, co wydaje się być dość stereotypową oceną zjawiska. Znamienny jest fakt podnoszony przez respondentów, że ujawniana na różne sposoby skala zjawiska stanowi jedynie odsetek rzeczywiście zachodzących zdarzeń¹.

W ogólnopolskich badaniach TNS OBOP dla MPiPS (2010) spośród badanych mieszkańców województwa pomorskiego 33% deklaruje, iż **doświadczają przemocy** (w Polsce, ogółem: 34%).

W rozbiciu na poszczególne formy przemocy, mieszkańcy pomorskiego deklarują:

- przemoc fizyczna; 14% (Polska, ogółem: 16%)
- przemoc psychiczna: 26% (Polska, ogółem: 27%)

¹ „Badanie różnych aspektów sytuacji osób doświadczających przemocy w województwie pomorskim”, ASM Centrum Badań i Analiz Rynku Sp. z o.o., opr. na zlecenie Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego, Kutno 2011r.

- przemoc seksualna: 2% (Polska, ogółem: 3%)
- przemoc ekonomiczna: 9% (Polska, ogółem: 9%)

Osobami stosującymi przemoc są wśród mieszkańców pomorskiego **współmałżonkowie** albo **konkubenci** (ponad 80%), w dalszej kolejności **rodzice względem dzieci** (ponad 30%), **dzieci względem rodziców** (poniżej 10%) /ASM dla ROPS, 2011/.

Problemami towarzyszącymi przemocy są, wg deklaracji mieszkańców województwa pomorskiego: **alkoholizm** (blisko 100% wskazań), **ubóstwo** (blisko 60% wskazań), **konflikty rodzinne** (ponad 50% wskazań), **zaburzenia psychiczne** (ponad 30% wskazań).

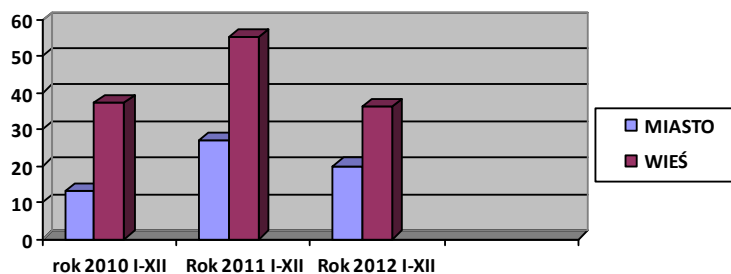
3. Przemoc domowa w Powiecie Sztumskim

Na podstawie zestawienia statystycznego Komendy Powiatowej Policji w Sztumie dotyczącego interwencji domowych wobec przemocy w rodzinie na terenie powiatu sztumskiego stwierdzono, że w latach 2010/2012 przeprowadzono ogółem 2.641 interwencji domowych. Wśród ofiar przemocy domowej przeważającą liczbę stanowią kobiety – 227 oraz nieletni i młodzież do lat osiemnastu – 131.

Wiele środowisk nie reaguje na problem przemocy w rodzinie, wyrażając tym samym zgodę na przemoc. Przypuszczalnie jest to wynikiem funkcjonujących w świadomości społecznej mitów dotyczących przemocy, które nie obrazują jej prawdziwego oblicza i rangi, do jakiej może się podnieść.

Określając miejsce interwencji w naszym powiecie należy zwrócić szczególną uwagę na to, że częściej interweniowano na wsi niż w mieście.

Wykres 1 - Obszar interwencji w poszczególnych latach w Powiecie Sztumskim.

Wskazując powyższą różnicę w podziale podejmowanych interwencji można uznać, iż może to świadczyć o większej świadomości środowiska miejskiego na problem przemocy domowej. Wskazuje się również konieczność podejmowania działań uświadamiających środowisko wiejskie o skali występowania przemocy w rodzinie.

Tabela 1. Liczba przeprowadzonych interwencji domowych wobec przemocy w rodzinie

Rok	Liczba
2010	766
2011	925
2012	950

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych KPP w Sztumie.

Jak obrazuje powyższa tabela w latach 2010- 2012 wzrosła liczb interwencji domowych przeprowadzanych przez KPP w Sztumie. W powyższych latach wzrosła również liczba pokrzywdzonych w wyniku przemocy domowej. Osobami pokrzywdzonymi w wyniku przemocy są zarówno dorośli jak i dzieci. Większy odsetek pokrzywdzonych stanowią kobiety, kolejno dzieci i młodzież (podobnie jak na poziomie krajowym i wojewódzkim).

Tabela 2 – Liczba pokrzywdzonych w wyniku przemocy domowej w latach 2010-2011 oraz liczba osób, co do których istnieje podejrzenie, że są dotknięte przemocą w 2012r. (wszczęta procedura „Niebieskiej Karty”)

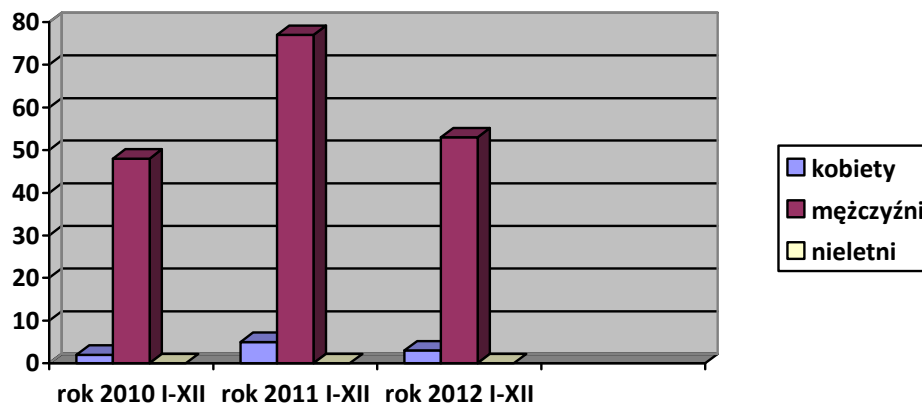
Rok	Kobiety	Mężczyźni	Dzieci do 13 roku życia	Dzieci powyżej 13 roku życia	Razem
2010	51	10	35	22	118
2011	94	16	36	25	171
2012	59	6	małoletnich 17		82

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych KPP w Sztumie.

Przemoc rodzi przemoc. Prawie wszyscy sprawcy przemocy w dzieciństwie lub młodości byli krzywdzeni, zaniedbywani. Skutkami w/w zachowań jest również niedostateczna adaptacja, zachowania antyspołeczne, brak stałej pracy, brak stałych

związków rodzinnych, uleganie nałogom (głównie alkohol), częste konflikty z porządkiem prawnym.

Wykres 2 - Sprawcy przemocy domowej

Najczęściej to mężczyźni są sprawcami przemocy, ale jak wynika z powyższego wykresu, kobiety również potrafią zdominować swoich partnerów, być władcze stając się ewidentnymi sprawczyniami przemocy domowej, gdzie ofiarami padają ich najbliżsi członkowie. Wg. statystyki KPP w Sztumie w latach 2010-2012 nie odnotowano nieletnich sprawców przemocy.

Procedura Niebieskiej Karty

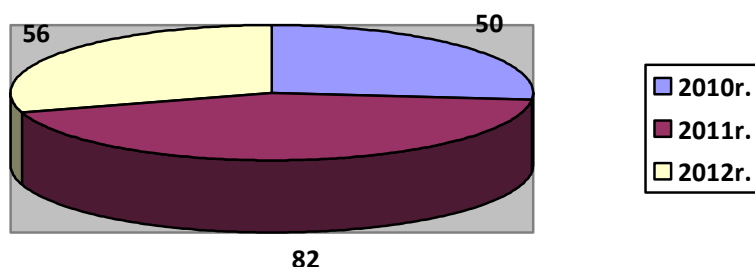
Zgodnie z art. 9d ust.2 ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie przez procedurę „Niebieskiej Karty” rozumie się ogół czynności podejmowanych i realizowanych w związku z uzasadnionym podejrzeniem zaistnienia przemocy w rodzinie przez przedstawicieli: jednostek organizacyjnych pomocy społecznej, gminnych komisji rozwiązywania problemów alkoholowych, Policji, oświaty i ochrony zdrowia. Wszczęcie procedury następuje przez wypełnienie formularza „Niebieska Karta –A” przez przedstawiciela jednego z wyżej wymienionych podmiotów. Wypełniony formularz zostaje następnie przekazany do zespołu interdyscyplinarnego.

Osobami pokrzywdzonymi na skutek przemocy są nie tylko bezpośrednie ofiary przemocy, wobec których stosowana była przemoc, ale również dzieci przebywające w rodzinie, w której dochodzi do przemocy. Dzieci są osobami pokrzywdzonymi zarówno w przypadku stosowania wobec nich przemocy fizycznej lub/i psychicznej, jak również, gdy są jedynie świadkami przemocy w rodzinie.

W latach 2010-2012 Policja z podejmowanych działań wobec przemocy w rodzinie sporządziła 188 „Niebieskich Kart”. W 2010r. – 50, w 2011r.- 82, natomiast w 2012r.- 56. Zmniejszenie ilości występowania „Niebieskich Kart” wg. statystyki policyjnej, spowodowane może być zmianą przepisów w zakresie podmiotów mogących sporządzać „Niebieskie Karty”. Aktualnie jest więcej podmiotów uprawnionych do wypełniania tegoż formularza.

Skalę prowadzenia procedury „Niebieskiej Karty” obrazuje poniższy diagram.

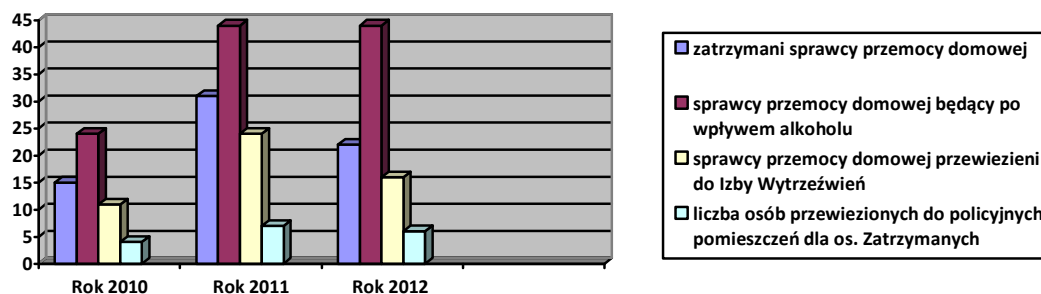
Diagram kołowy 1 – Procedura „Niebieskiej Karty”

Źródło: opracowanie własne na podstawie statystyki KPP w Sztumie

Osoby znajdujące się w stanie nietrzeźwości tracą samokontrolę i mogą zachowywać się w nieprzewidywalny sposób. Pod wpływem alkoholu zanikają istniejące w człowieku hamulce, wewnętrzne zakazy niewłaściwego zachowanie. Częste nadużywanie alkoholu prowadzi do nasilenia się zachowań agresywnych. Alkohol jest popularnym środkiem pod wpływem, którego nie jesteśmy sobą i podejmujemy różne działania, których nie rzadko nie da się już cofnąć i zapisują się one trwale w pamięci, zwłaszcza osób pokrzywdzonych.

Wykres 3 - Sprawcy przemocy

Źródło: opracowanie własne na podstawie statystyki KPP w Sztumie.

Zdarza się, że sprawcy przemocy po podjęciu i zakończeniu leczenia oraz ci, którzy nie wymagali leczenia odwykowego nadal stosują przemoc wobec bliskich. Nic nie daje 100% pewności, że stosowana przemoc w rodzinie się nie powtórzy, jeżeli ich sprawcy sami nie dadzą jej kresu. Z zebranych danych statystycznych wynika, iż alkohol nadal jest tym czynnikiem, który w dużej mierze ma wpływ na podejmowane przez ludzi działania. Pomimo, iż w 2012 roku skala ta utrzymała się na takim samym poziomie, to w porównaniu do 2010r. jest ona nadal wysoka.

Skalę problemu przemocy w rodzinie obrazują również dane gromadzone przez Miejskie i Gminne Ośrodki Pomocy Społecznej oraz Gminne Komisje Rozwiązywania Problemów Alkoholowych na terenie powiatu sztumskiego.

Pomoc dla osób doznających przemocy w rodzinie organizowana jest na szczeblu gminnym i powiatowym. Zadania w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie są realizowane przez organy administracji rządowej i jednostki samorządu terytorialnego na zasadach określonych w przepisach ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz. U. z 2009 r. Nr 175, poz. 1362, z późn. zm.) i ustawy z dnia 29 lipca 2005r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz.U. Nr 180, poz. 1493 z późn. zm.).

Do zadań własnych gminy należy w szczególności tworzenie gminnego systemu przeciwdziałania przemocy w rodzinie, w tym:

- 1) opracowanie i realizacja gminnego programu przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz ochrony ofiar przemocy w rodzinie;

- 2) prowadzenie poradnictwa i interwencji w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie w szczególności poprzez działania edukacyjne służące wzmocnieniu opiekuńczych i wychowawczych kompetencji rodziców w rodzinach zagrożonych przemocą w rodzinie;
- 3) zapewnienie osobom dotkniętym przemocą w rodzinie miejsc w ośrodkach wsparcia;
- 4) tworzenie zespołów interdyscyplinarnych.

Do zadań własnych powiatu należy w szczególności:

- 1) opracowanie i realizacja powiatowego programu przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz ochrony ofiar przemocy w rodzinie;
- 2) opracowanie i realizacja programów służących działaniom profilaktycznym mającym na celu udzielenie specjalistycznej pomocy, zwłaszcza w zakresie promowania i wdrożenia prawidłowych metod wychowawczych w stosunku do dzieci w rodzinach zagrożonych przemocą w rodzinie;
- 3) zapewnienie osobom dotkniętym przemocą w rodzinie miejsc w ośrodkach wsparcia;
- 4) zapewnienie osobom dotkniętym przemocą w rodzinie miejsc w ośrodkach interwencji kryzysowej.

Do zadań z zakresu administracji rządowej realizowanych przez powiat należy w szczególności:

- 1) tworzenie i prowadzenie specjalistycznych ośrodków wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie;
- 2) opracowywanie i realizacja programów oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie.

Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Sztumie udziela pomocy w zakresie poradnictwa psychologicznego i socjalnego. Obecnie na terenie powiatu sztumskiego nie ma ośrodka interwencji kryzysowej, w którym mogłaby schronić się osoba dotknięta przemocą w rodzinie. Nie są również prowadzone programy korekcyjno-edukacyjne dla sprawców przemocy.

W województwie pomorskim funkcjonują 2 Specjalistyczne Ośrodki Wsparcia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie, które posiadają 23 miejsca całodobowe.

W celu zdiagnozowania problemu przemocy w powiecie sztumskim Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Sztumie zebrało dane z gmin dotyczące wspierania osób dotkniętych problemem przemocy.

Miejsko-Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w Sztumie

W roku 2010 z powodu przemocy domowej z pomocy finansowej Ośrodka Pomocy Społecznej skorzystały 2 rodziny. W przypadku 2 rodzin założono „Niebieską Kartę” przemocy w rodzinie. Ze wsparcia Ośrodka Interwencji Kryzysowej działającego na terenie Sztumu z powodu przemocy w rodzinie skorzystała jedna osoba (kobieta).

W roku 2011 nastąpił wzrost liczby rodzin, do 6, które skorzystały z różnych form pomocy finansowej Ośrodka Pomocy Społecznej, z powodu przemocy w rodzinie. Z uwagi na występowanie przemocy w rodzinie założono jedną „Niebieską Kartę”.

Do września 2012r. z pomocy finansowej w/w Ośrodka skorzystały 2 rodziny i została założona jedna „Niebieska Karta” przemocy w rodzinie. Nadto rodziny, w których zgłoszono przemoc w rodzinie, zostały objęte nadzorem pracowników socjalnych i podjęte stosowne działania interwencyjne w zakresie przeciwdziałania przemocy.

Gminny Zespół Interdyscyplinarny w Sztumie w ramach obowiązków realizował działania, m.in. kierował wnioski do Sądu Rejonowego w Kwidzynie o przymusowe leczenie odwykowe w związku z nadużywaniem alkoholu przez sprawcę przemocy w rodzinie, izolował sprawców od ofiar, organizował szkolenia na temat przemocy. Od czasu powołania Gminnego Zespołu Interdyscyplinarnego, tj. od lutego 2012r. do września 2012r. zostało powołanych 31 grup roboczych, które podejmują działania interwencyjne w oparciu o procedurę „Niebieska Karta”.

Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w Starym Dzierzgoniu

Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej na terenie gminy Starego Dzierzgonia w okresie 2010-2012 podejmował działania wobec 4 sprawców i ofiar przemocy domowej.

Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej we współpracy z Gminną Komisją Rozwiązywania Problemów Alkoholowych w Dzierzgoniu

W roku 2010 w Miejskim Ośrodku Pomocy Społecznej zostały założone 4 „Niebieskie Karty”. Ponadto udzielano wsparcia i porad 25 ofiarom oraz motywowano sprawców przemocy (44 osoby) do terapii. Natomiast w 2011 roku przeprowadzono rozmowy z 46 sprawcami przemocy domowej, którzy byli motywowani do terapii. Także 25 ofiarom udzielono porad i wsparcia. W roku 2012 nieznacznie spadła liczba sprawców jednocześnie wzrosła liczba ofiar do 28 osób.

Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w Mikołajkach Pomorskich

Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w okresie od stycznia do września 2012r. udzielił wsparcia psychologicznego 3 ofiarom przemocy domowej oraz 2 sprawcom. Ponadto z 2 sprawcami przemocy ustalono indywidualny plan pomocy i jedną osobę skierowano na terapię uzależnień. W 2012 roku pracownicy GOPS nie sporządzili żadnej „Niebieskiej Karty”. Zespół Interdyscyplinarny działający na terenie gminy udzielił wsparcia psychologicznego 3 kobietom, które były ofiarami przemocy domowej oraz z 5 mężczyznami przeprowadzono rozmowy o charakterze informacyjno – ostrzegawczym. Nie diagnozowano problemu przemocy wśród dzieci, osób niepełnosprawnych i osób starszych.

Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w Starym Targu

Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w okresie 2010 – 2011 w stosunku do ofiar i sprawców przemocy nie podejmował żadnych działań. Natomiast w 2012r. podjęto działania sześciokrotnie zarówno wobec ofiar przemocy jak i sprawców przemocy, które miały charakter: indywidualnych konsultacji z psychologiem (4 osoby), pedagogiem (1 osoba), uczestnictwa w terapii (4 osoby). W trakcie spotkań udzielano porad i wsparcia. Dodatkowo zgłoszono do Sądu Rodzinnego stosunkowo trudną sytuację rodzinną w przypadku 2 rodzin.

Z przeprowadzonej analizy danych wynika, że w powiecie sztumskim w latach 2010 – 2012 występowała przemoc w rodzinach. Jej ofiarami głównie były kobiety. Problemami towarzyszącymi przemocy w rodzinie są: nadużywanie alkoholu, ubóstwo.

Skala zjawiska przemocy w rodzinie wydaje się wyższa w statystykach policyjnych, natomiast w danych ośrodków pomocy społecznej jest niższa. Wynika to z faktu, iż ofiary przemocy częściej zgłaszają przemoc domową Policji.

Problem przemocy nasila się, jej ofiary rzadko decydują się na podjęcie radykalnych kroków wobec swoich oprawców, niechętnie proszą o wsparcie przedstawicieli instytucji do tego powołanych.

Zaprezentowane dane wskazują na konieczność prowadzenia przede wszystkim działań edukacyjnych zmierzających do podnoszenia świadomości społecznej o problemie i możliwościach wsparcia. Konieczne jest również zapewnienie specjalistycznej pomocy ofiarom przemocy, a także wdrażanie programów korekcyjno – edukacyjnych dla sprawców przemocy.

III. Cele programu

Celem głównym Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie oraz Ochrony Ofiar Przemocy w Rodzinie w Powiecie Sztumskim na lata 2013 – 2017 jest przeciwdziałanie przemocy, poprzez podniesienie skuteczności pomocy jej ofiarom, a także odpowiednie działania interwencyjne i korekcyjne wobec osób stosujących przemoc.

Cele szczegółowe Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie oraz Ochrony Ofiar Przemocy w Rodzinie w Powiecie Sztumskim na lata 2013 – 2017 to:

1. Zwiększenie dostępu do specjalistycznego wsparcia dla ofiar przemocy.

Zadania do realizacji:

- prowadzenie poradnictwa specjalistycznego (psychologicznego, prawnego, socjalnego),
- prowadzenie poradnictwa i terapii rodzinnej,
- utworzenie punktu interwencji kryzysowej,
- współpraca z ośrodkami pomocy społecznej, sądem, policją, placówkami ochrony zdrowia z terenu powiatu sztumskiego.

2. Redukcja zachowań agresywnych i nabycie nowych umiejętności służących rozwiązywaniu konfliktów, sporów w rodzinie.

Zadania do realizacji:

- opracowanie i realizacja programów korekcyjno- edukacyjnych dla osób stosujących przemoc w rodzinie.

3. Budowanie lokalnego systemu przeciwdziałania przemocy.

Zadania do realizacji:

- współpraca pomiędzy środowiskami działającymi w zakresie pomocy osobom i rodzinom będącym w kryzysie, w tym m.in. wymiaru sprawiedliwości, ochrony zdrowia, Policji, pomocy społecznej, gminnych komisji rozwiązywania problemów alkoholowych, oświaty,
- wymiana doświadczeń pomiędzy instytucjami zajmującymi się przeciwdziałaniem przemocy w rodzinie, poprzez uczestniczenie w szkoleniach, konferencjach, naradach,
- udział w pracach gminnych zespołów interdyscyplinarnych.

4. Diagnozowanie zjawiska przemocy na terenie powiatu sztumskiego

Zadania do realizacji:

- zbieranie danych zastanych od instytucji działających w na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie,
- udział w spotkaniach gminnych zespołów interdyscyplinarnych.

5. Zwiększenie świadomości społecznej na temat zjawiska przemocy w rodzinie.

Zadania do realizacji:

- upowszechnianie materiałów informacyjno- edukacyjnych na temat przemocy w rodzinie i jej negatywnych skutków,
- opracowanie i realizacja kampanii edukacyjnych,
- współpraca ze szkołami z terenu powiat sztumskiego w zakresie zwiększenia świadomości uczniów i ich rodziców na temat zjawiska przemocy w rodzinie.

IV. Odbiorcy programu

Program skierowany jest w szczególności do:

- rodzin zagrożonych zjawiskiem przemocy,
- osób dotkniętych przemocą w rodzinie,
- sprawców przemocy w rodzinie,
- świadków przemocy w rodzinie,
- społeczności lokalnej,
- pracowników instytucji i służb pracujących na rzecz pomocy dziecku i rodzinie.

V. Realizatorzy programu

W celu sprawnego i skutecznego przeciwdziałania przemocy w rodzinie konieczna jest partnerska współpraca między instytucjami nadzorującymi i realizującymi zadania w tym zakresie. Realizatorami programu są:

- Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Sztumie,
- Ośrodki Pomocy Społecznej z terenu powiatu sztumskiego;
- Gminne Komisje ds. Rozwiązywania Problemów Alkoholowych,
- Policja,
- Prokuratura,
- Sąd,
- Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna w Sztumie,
- placówki służb zdrowia,
- placówki oświatowe,
- Organizacje pozarządowe działające na rzecz dziecka i rodziny.

VI. Monitoring i ewaluacja oraz zasady finansowania

Zakłada się, że Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie oraz Ochrony Ofiar Przemocy w Rodzinie w Powiecie Sztumskim będzie realizowany w latach: 2013 – 2017. Głównym realizatorem Programu będzie Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Sztumie, które będzie również odpowiedzialne za monitoring i ewaluację Programu.

Monitoring programu będzie polegał na zbieraniu danych dotyczących zrealizowanych zadań od podmiotów zaangażowanych w jego realizację. W celu ocenienia czy Program osiąga założone cele sporządzona będzie corocznie sprawozdawczość z wykonania zadań oraz analiza zbieranych informacji nt. realizacji działań ujętych w Programie.

Program ma charakter otwarty i będzie podlegał ewaluacji w zależności od pojawiających się potrzeb i możliwości finansowych powiatu.

Kierownik Powiatowego Centrum Pomocy Rodzinie w Sztumie będzie przedkładał Zarządowi oraz Radzie Powiatu Sztumskiego roczne sprawozdanie z realizacji Programu, które będzie stanowiło integralną część corocznego sprawozdania z działalności Powiatowego Centrum Pomocy Rodzinie w Sztumie.

Zakłada się, iż niniejszy Program będzie finansowany z budżetu powiatu sztumskiego, z budżetu państwa oraz z programów rządowych czy finansowanych ze środków unijnych.

VII. Wykaz aktów prawnych i bibliografia

Niniejszy Program znajduje swe uwarunkowania prawne w niżej wymienionych aktach prawnych.

1. Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz.U. z dnia 20 września 2005 r., Nr 180, poz. 1493 z późn. zm),
2. Ustawa z dnia 12 marca 2004r. o pomocy społecznej (Dz. U.z 2009r. Nr 175 poz. 1362 z późn. zm.),
3. Krajowy program przeciwdziałania przemocy w rodzinie,
4. Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 28 stycznia 2011 r. w sprawie Zespołu Monitorującego do spraw Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie (Dz. U. nr 28, poz. 146),
5. Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 22 lutego 2011 r. w sprawie standardu podstawowych usług świadczonych przez specjalistyczne ośrodki wsparcia

- dla ofiar przemocy w rodzinie, kwalifikacji osób zatrudnionych w tych ośrodkach, szczegółowych kierunków prowadzenia oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych wobec osób stosujących przemoc w rodzinie oraz kwalifikacji osób prowadzących oddziaływania korekcyjno-edukacyjne. (Dziennik Ustaw nr 50 poz. 259 z 8 marca 2011 r.),
6. Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 3 czerwca 2011 r. w sprawie nadzoru i kontroli nad realizacją zadań z zakresu przeciwdziałania przemocy w rodzinie,
 7. Rozporządzenie Rady Ministrów z 13 września 2011 r. w sprawie procedury "Niebieskie Karty" oraz wzorów formularzy "Niebieska Karta".

Bibliografia

1. Słownik Języka Polskiego 2002r.
2. J. Grochulska, Agresja u dzieci, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1993r.
3. J. Szymańska, Agresywne zachowania dzieci i młodzieży, Remedium, nr 3(133)/2004r.
4. Irena Pospiszyl, Razem przeciw przemocy, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1999r.